

I S T O R I E

Edward J. Watts predă cursuri de istorie romană și bizantină, Antichitate creștină și istoria Mediteranei medievale în cadrul Departamentului de Istorie al Universității din San Diego, California. Interesele sale de cercetare se concentrează pe istoria intelectuală, politică și religioasă a Imperiului Roman și a începutului Imperiului Bizantin. Este autorul mai multor monografii apreciate de specialiști și de publicul larg, printre care *City and School in Late Antique Athens and Alexandria* (2006), *Mortal Republic: How Rome Fell into Tyranny* (2018) și *The Eternal Decline and Fall of Rome: The History of a Dangerous Idea* (2021).

EDWARD J. WATTS
ULTIMA
GENERATIE
PĂGÂNĂ

Traducere din limba engleză
de Wilhelm Tauwinkl și Dan Siserman

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Introducerea și capitolele 1–4 au fost traduse de Wilhelm Tauwinkl, iar capitolele 5–10 de Dan Siserman.

Redactor: Octavian-Adrian Negoită
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Bogdan Nicolau
DTP: Dragoș Dumitrescu, Dan Dulgheru

Tipărit la Master Print Super Offset

Edward J. Watts
The Final Pagan Generation: Rome's Unexpected Path to Christianity
© 2015 by The Regents of the University of California.
Published by arrangement with University of California Press
All rights reserved

© HUMANITAS, 2024, pentru prezenta versiune în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Watts, Edward J.

Ultima generație păgână / Edward J. Watts;
trad. de Wilhelm Tauwinkl și Dan Siserman. –
București: Humanitas, 2024

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-973-50-8551-3

I. Tauwinkl, Wilhelm (trad.)

II. Siserman, Dan (trad.)

94

008

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723 684 194

Părinților mei, Dan și Karen Watts

CUPRINS

<i>Lista ilustrațiilor</i>	9
<i>Abrevieri și acronime</i>	11
<i>Mulțumiri</i>	13
Introducere	19
1. Crescând în cetățile zeilor	41
2. Educația într-o epocă a imaginației	67
3. Sistemul.	96
4. Ascensiunea într-o epocă a incertitudinii.	127
5. Apogeul	158
6. Noua ordine panonică	189
7. Cultura tinerilor creștini între anii 360–370.	220
8. Episcopi, birocrați și aristocrați în timpul împăraților Grațian, Valentinian II și Teodosie	245
9. Bătrânețea în imperiul unui tânăr.	277
10. Moștenirea unei generații	307
<i>Note</i>	319
<i>Bibliografie</i>	441
<i>Indice</i>	465

LISTA ILUSTRAȚIILOR

1. Situl arheologic al Serapeumului, Alexandria / 20
2. Monedă a lui Antoninus Pius, pe care este reprezentat Serapis pe tron, în templu / 21
3. Monede reprezentând diferite temple romane, sec. II–IV / 44
4. Templul zeului Hanuman, Mathura, India / 45
5. Templul Birla Mandir, Jaipur, India / 45
6. Templu rural, Jaipur, India / 46
7. Scene de jertfă reprezentate pe monede / 54
8. Evoluția portretizării lui Constantin pe monede / 73
9. Sol Invictus pe o monedă a lui Constantin și un portret similar pe o monedă a lui Maximin Daia / 77
10. Monedele lui Valentinian și Valens / 194
11. Moneda bătută de Procopius care anunță întoarcerea vremurilor bune / 198
12. Monede emise de Teodosie I și Grațian din seria *Concordia imperatorum* / 259
13. Arcadius încoronat de mâna lui Dumnezeu / 260
14. Teofil al Alexandriei stând deasupra unui bust al lui Serapis / 308

ABREVIERI ȘI ACRONIME

- CCSG Corpus Christianorum: Series Graeca, Turnhout, 1977–prezent.
- CCSL Corpus Christianorum: Series Latina, Turnhout 1947–prezent.
- CIL Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin, 1853–prezent.
- CJ *Codex Justinianus*; Paul Krüger (ed.), *Corpus Iuris Civilis*, vol. 2: *Codex Iustinianus*, Berlin, 1906.
- CTh *Codex Theodosianus*; Th. Mommsen și P. Meyer (ed.), *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, 3 vols., Berlin, 1905 (republ. 1954, 1970).
- Dessau H. Dessau (ed.), *Inscriptiones Latinae Selectae*, 3 vols., Berlin, 1892–1916.
- Ep. *Epistula / Epistulae (scrisori; diferiți autori)*
- GCS *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller*, Berlin, 1897–prezent.
- HE *Historia ecclesiastica (istoria bisericescă; diferiți autori)*
- ID *Inscriptions de Délos*, 7 vols., Paris, 1926–1972.
- ILS Dessau (a se vedea mai sus).
- LCL Loeb Classical Library, Londra–Cambridge MA, 1912–prezent.
- Or. *Oratio / Orationes (discursuri; diferiți autori)*
- P. Lond. *Greek Papyri in the British Museum*, 7 vols., Londra, 1893–1974.
- P. Oxy. P. Grenfell et al. (ed.), *The Oxyrhynchus Papyri*, Londra, 1898–prezent.
- P. Ryl. J. de M. Johnson et al. (ed.), *Catalogue of the Greek (and Latin) Papyri in the John Rylands Library*, Manchester, 1911–prezent.
- PG J.-P. Migne (ed.), *Patrologiae Cursus Completus: Series Graeca*, Paris, 1857–1866.

- PL J.-P. Migne (ed.), *Patrologiae Cursus Completus: Series Latina*, Paris, 1841–1855.
- PLRE *Prosopography of the Later Roman Empire*, 3 vols., Cambridge, 1971–1992.
- PO R. Graffin și F. Nau (ed.), *Patrologia orientalis*, Paris, 1897/1904–prezent.
- PSB Părinți și scriitori bisericești, București, 1979–prezent.
- RIC H. Mattingly et al. (ed.), *Roman Imperial Coinage*, 13 vols., Londra, 1923–1994.
- SC Sources chrétiennes, Paris, 1941–prezent.

MULȚUMIRI

Am adunat multe obligații de-a lungul celor trei ani în care am lucrat la acest proiect și datorez mult mai multe mulțumiri decât aş putea oferi vreodată. Mi-am dorit multă vreme să scriu o carte care să examineze o generație al cărei glas a fost acoperit de altele mai puternice sau mai interesante, care au venit înainte sau după ea. Probabil că aceasta reprezintă preocuparea oricărui membru al Generației X, o generație care a fost numită după o formație rock *baby boomers*, de către un autor al acestei generații, care acum și-a văzut glasul întrucâtva eclipsat de cohorta mult mai numeroasă a milenialilor. Aceasta este cartea respectivă, însă ea n-ar fi căpătat niciodată formă fără mult ajutor.

În primul rând, trebuie să-mi exprim mulțumirile față de două instituții care au susținut acest proiect editorial. El a debutat pe când lucram la Universitatea din Indiana, fiind sprijinit de o bursă din partea Colegiului de Arte și Institutului de Științe Umaniste în 2011 și de fondul pentru istorie romană al Departamentului de istorie al universității. În 2012, m-am mutat la Universitatea din California San Diego (UCSD), unde am primit o degrevare de la activitatea didactică, dar și sprijin financiar din partea departamentului de istorie, a Biroului Decanului pentru Arte și Științe Umaniste, precum și de la noul Centru de Studii Elene al UCSD. De asemenea, mi-au fost de un real folos conversațiile cu noii mei colegi din cadrul Departamentului de istorie, dar și cu membrii Societății Culturale Elene din San Diego. Îi sunt deosebit de recunoscător lui Carol Vassiliadis pentru sprijinul remarcabil oferit studiilor bizantine la San Diego.

Am beneficiat mult de pe urma discuțiilor cu studenții de la ciclul de licență și de la cele superioare, care au participat la seminarele pe care se bazează această carte. În cadrul acestora au fost expuse pentru

prima dată unele dintre ideile care apar în prezentul volum. Învăț întotdeauna multe lucruri de la fiecare participant la aceste seminare, însă Richard Barrett, David Jamison, David Maldonado și Tola Rodrick în Indiana, precum și Chad Macdonald, Gary Mikaelian, Ruthann Mowry, Ken Hedrick și Ryan Ward în San Diego au făcut ca predarea materialului să fie plină de satisfacții. Publicul din Bloomington, San Diego, Austin, Columbus, Riverside, Berkeley, Davis, New Orleans, Ann Arbor, Princeton, Roma, Göttingen, Lund și Zürich mi-a permis unele dintre cele mai îndrăznețe idei ce urmau să fie incluse în volum și m-a ajutat să-i cizelez considerabil argumentele.

Prietenii și colegii mei au făcut posibilă această carte în foarte multe feluri. Bart Wright a pregătit harta, iar Katharine Calandra este răspunzătoare pentru cea mai bună fotografie de autor care mi-a fost făcută vreodată. La rândul lor, Shane Bjornlie, Glen Bowersock, David Brakke, Alan Cameron, Filippo Carlà, Catherine Chin, Rafaella Cribiore, Beth DePalma Digeser, Susanna Elm, Tom Gallant, Fritz Graf, Geoffrey Greatrex, Veronika Grimm, Sarah Iles Johnston, Anthony Kaldellis, Derek Krueger, Michael Kulikowski, Lilian Larsen, Seth Lerer, John Matthews, Heinz-Günther Nesselrath, David Potter, Eric Robinson și Samuel Rubenson mi-au dat cu toții sfaturi și sugestii în momente cheie ale redactării, contribuția lor îmbunătățind enorm manuscrisul. Îi datorez mulțumiri deosebite lui Scott McGill, care și-a alocat din timpul său pentru a-mi explica bucuria și arta poeziei lui Ausonius (deși nu este în nici un fel răspunzător de comparația mea ulterioară între Ausonius și Eminem). Charles Aull, Noel Lenski, Michele Salzman și Brad Storin și-au făcut timp să citească și să comenteze diferite capitole ale acestei cărți, motiv pentru care le sunt foarte recunoscător. Michele, Brad și Charles, precum și Peter Gemeinhardt, Dayna Kalleres, Alberto Quiroga Puertas, Peter Van Nuffelen și John Watt mi-au împărtășit cu generozitate manuscrisele unor cărți și articole în curs de publicare. Lieve Van Hoof a fost o foarte bună parteneră de conversație despre Libanios, împărtășindu-mi multe idei din excelenta ei lucrare în curs de apariție despre acest retor. Acestea sunt proiecte care ne vor îmbogăți mult și îi sunt recunoscător lui Lieve că mi-a oferit o avangardă a volumului său.

Cristiana Sogno mi-a fost de foarte mare ajutor pe parcursul redactării și revizuirii textului. Nu doar că a citit (și recitat) cu bunăvoință capitole separate din volum, ci m-a ajutat să surprind lumea senatorială romană târzie cu presupunerile, prejudecățile și rivalitățile sale nerostite. Pe parcursul acestui proces, ea i-a oferit unui elenist

declarat ca mine prilejul de a dezvolta o fascinație și apreciere sincere pentru oameni ca Symmachus, ceea ce nu e puțin lucru.

A fost nevoie de o serie de conversații cu Peter Brown care să mă ajute să înțeleg ce a încadrat, în special, imaginația și viziunile asupra lumii ale ultimei generații păgâne. Am avut marele privilegiu de a citi diferite versiuni ale manuscrisului uluitorului volum al lui Peter, *Through the Eye of a Needle*. Conversațiile care au rezultat pe marginea acestor capitole au fost, bănuiesc, de departe mult mai pline de satisfacție pentru mine decât pentru el, inspirând, de altfel, unele dintre ideile de bază ale acestui volum. Îi datorez multe mulțumiri și pentru sugestiile sale legate de propriul meu manuscris, odată ce i-am putut oferi unul.

Pe măsură ce proiectul a trecut de la manuscris la volum, Eric Schmidt de la UC Press a reprezentat un uimitor sprijin. El mi-a oferit multe sfaturi pe parcursul întregului proces și m-a învățat cum să întrețin simultan un discurs atât pentru cercetători, cât și pentru publicul nespecialist. Fiecare autor ar trebui să aibă privilegiul de a lucra cu un redactor și prieten atât de energic, dedicat și generos ca Eric. Apreciez foarte mult tot ceea ce au făcut Cindy Fulton, Maeve Cornell-Taylor, Aimee Goggins și Marian Rogers pentru ca această lucrare să devină un produs finit.

În încheiere, trebuie să îi aduc mulțumiri familiei mele. Implicarea ei în acest proiect s-a întins pe trei ani și patru continente. Socrii mei, Sunanda și Brij Ballabh Bhargava, au fost esențiali pentru acest proiect în multe feluri, ajutând în toate, de la profesori până la ghizi turistici și bone pentru copii. Călătoria în India, care a jucat un rol crucial în capacitatea mea de a gândi în moduri noi spațiile religioase, n-ar fi fost posibilă fără Punita Bhargava, care a ajutat un locuitor de la periferia statului New Jersey să aprecieze cât de viu poate deveni un oraș în timpul unei sărbători religioase. În India, Brij Bhushanand, Sudha Bhargava, Brij Pal și Madhu Bhargava au fost gazde generoase și ghizi enciclopedici, care, cu răbdare, mi-au pus la dispoziție casele, experiențele și înțelepciunea lor în momentul în care mă străduiam să gândesc viața religioasă și socială în moduri noi. Brij Narain și Nancy Bhargava m-au ajutat, de asemenea, să-mi deschid ochii față de aceste lucruri pe parcursul numeroaselor conversații ce au avut loc în SUA. Ashwin Bhargava și Daphne Siefert-Herron ne-au ținut sănătoși ori de câte ori combinația dintre călătorie și haosul generalizat amenința să ne copleșească aventura din India.

Copiii mei, Zoe și Nathaniel, au participat cu entuziasm la acest proiect. Amândoi m-au ajutat ca asistenți, fotografiind monedele ce

ilustrează această carte și siturile vizitate în India și Italia. Zoe are ochi vigilenți pentru lumină și detaliu, în timp ce Nathaniel este singurul din familie capabil să evite camioanele de pe marile autostrăzi indiene și să fotografieze temple din zonele rurale. Soția mea, Manasi, a îndurat cu răbdare dezvoltarea proiectului, îndelungatele ore de călătorie, copiii mici pe care i-a purtat de-a lungul drumurilor și mulțimea de alte perturbări provocate. De asemenea, ea a intervenit regulat pentru a se asigura că ideile din volum rămân bine fundamentate și accesibile. Acest ultim talent este neprețuit.

Acest volum le este dedicat părinților mei, Dan și Karen Watts, care au făcut în așa fel, încât să-mi permit timpul liber necesar pentru a căuta ceva care mă pasiona. Ei mi-au oferit libertatea de a-mi dezvolta acea pasiune, insuflându-mi, totodată, încrederea că pot realiza orice sarcină posibilă, recunoscându-le totuși pe cele imposibile. Sper ca și copiii mei să fie la fel de norocoși ca mine.

Carlsbad, California
7 octombrie 2013

INTRODUCERE

In 392, Teofil, episcopul Alexandriei, a cerut și a primit permisiunea imperială de a transforma în biserică o veche bazilică care fusese părăsită și lăsată în paragină o bună parte a ultimului sfert de secol. Când a început renovarea, muncitorii au găsit o rețea de peșteri subterane săpate de oameni, în care se aflau artefacte religioase ascunse.¹ Teofil și-a însușit obiectele, organizând ulterior o procesiune în care acestea au fost purtate prin cetate și batjocorite public. Acest act provocator i-a făcut pe păgâni să se răscoale.² Furioși, aceștia au ieșit în stradă și au început să se încaiere cu creștinii. La început au fost mici altercații, dar conflictele au degenerat rapid, ajungându-se la ceea ce un contemporan a numit „război deschis”.³ După aceste lupte de stradă incipiente, mulțimea păgânilor s-a retras în Serapeum, un templu mare al zeului Serapis, bine fortificat, aflat pe un deal mai sus de Alexandria (a se vedea fig. 1). Sub conducerea filozofului Olympos și a altor învățători, precum gramaticienii Helladios și Ammonios, păgânii au inițiat mai multe atacuri împotriva creștinilor din cetate, acțiunile lor contrazicând astfel stereotipul intelectualului ponderat. Potrivit izvoarelor creștine, cei prinși de intelectualii păgâni și de ucenicii lor erau „siliți să aducă jertfă la altare”.⁴ În cazul în care refuzau, garnizoana de la Serapeum îi tortura, frângându-le fluierile picioarelor, ridicându-i în furci și aruncându-i

FIGURA 1 Situl arheologic al Serapeumului, Alexandria. Foto: Manasi Watts

în gropi folosite odinioară pentru păstrarea sângelui scurs de pe altarele templului.⁵ Poziția Serapeumului s-a dovedit prea dificil de atacat de conducerea creștină a Alexandriei sau de autoritățile civile și militare ale acesteia. A fost nevoie de o scrisoare a împăratului ce oferea achitarea completă a garnizoanei păgâne pentru a elibera templul de apărătorii săi.

După ce luptătorii păgâni și-au părăsit fortăreața, o mulțime de creștini și soldați alexandrini au năvălit pe deal. Unul dintre ei a luat un topor și a lovit cu toată puterea maxilarul monumentalei statuii a lui Serapis (a se vedea fig. 2).⁶ Apoi gloata a făcut bucăți restul statuii și a cărat fragmentele prin toate părțile cetății pentru a fi arse. Au coborât bustul (probabil bucata cea mai mare) pe panta dealului și l-au ars în amfiteatru. Acest spectacol a declanșat o altă rundă de distrugerii. În Alexandria, „busturile lui Serapis, care se aflau pe ziduri, la intrări, pe stâlpii de la uși și chiar la ferestrele fiecărei case, au fost dărâmate complet și aruncate“, așa încât n-a mai rămas nici urmă de zeu.⁷

FIGURA 2 Monedă a lui Antoninus Pius (148/149 d.H.), pe care este reprezentat Serapis pe tron, în templu (Emmett 1668). Prin bunăvoința autorului. Foto: Zoe Watts

În privința atenției acordate de izvoarele timpului, distrugerea Serapeumului a fost un eveniment crucial, fiind întrecut poate doar de jefuirea Romei de către goți în 410.⁸ După cum jefuirea Romei a șocat un imperiu care nu-și mai pusese până atunci la îndoială superioritatea militară, dispariția templului lui Serapis din Alexandria a scos în evidență vulnerabilitatea unor mari centre ale religiei tradiționale, care odinioară păreau a fi un element permanent al vieții romane. Totuși, ca și jefuirea Romei, distrugerea Serapeumului a reprezentat, în același timp, un eveniment unic și punctul culminant al unui proces îndelungat. În retrospectivă, multe evenimente au prevestit limpede cucerirea Romei de către goți sub regele Alaric: migrația goților peste Dunăre, înfrângerea romanilor la Adrianopole, tratatul de pace al împăratului Teodosie cu goții, mânia goților după bătălia de la râul Frigidus, precum și anii de agresiuni ale lui Alaric în Grecia și Dalmația. Atacul lui Alaric a rezultat dintr-o serie de tendințe istorice care s-au dezvoltat timp de aproape patruzeci de ani. Romanii știau că aceste lucruri se întâmplă, dar nimeni nu și-a închipuit că vor duce efectiv la cucerirea cetății Romei. De fapt, puțini

își imaginau înainte de Alaric că Roma ar mai putea fi jefuită vreodată. Cu toate acestea, când Alaric a trecut de zidurile cetății, el a schimbat fundamental presupunerile despre ce era cu putință în lumea romană.⁹ Acesta le-a arătat tuturor că trăiau acum într-o lume nouă în care barbarii amenințau cu adevărat însăși existența puterii imperiale romane.

În mod similar, distrugerea Serapeumului a fost capătul unei perioade de amenințări din ce în ce mai grave la adresa templelor și sinagogilor din comunitățile religioase tradiționale ale Imperiului Roman. În anii 380, împărații au întrerupt finanțarea cultelor tradiționale din Italia și au respins cererea de refacere a Altarului Victoriei din Senatul de la Roma. Guvernanții din Răsărit au încercat să taie pădurea sacră de la Daphne situată în apropiere de Antiohia și au purtat o campanie susținută împotriva sanctualelor rurale din Mesopotamia, Siria și Egipt.¹⁰ Aceleași tendințe sociale și religioase care au alimentat aceste acțiuni anti-păgâne au dus și la evenimentele de la Serapeum. Totuși, acest eveniment alexandrin pare să fi schimbat fundamental percepția multor oameni cu privire la amenințarea față de instituțiile religioase tradiționale. Pentru prima dată, păgânii au înțeles că atacurile creștine ar putea atinge cele mai statornice și mai impresionante elemente ale infrastructurii religioase urbane. Creștinii înțelegeau acum distrugerile templelor din interiorul și din afara cetăților ca un mod realist de refacere a topografiei religioase a imperiului.

Toată lumea conștientiza semnificația acestor acțiuni împotriva religiei tradiționale, însă oamenii reacționau diferit la ele în funcție de vârstă. Cei mai tineri vedeau în aceste evenimente potențialul remodelării lumii, articulând un răspuns viguros în fața acestora. Totuși, cei mai în vârstă erau mai puțin alarmați, dar și mai măsurăți în evaluarea și răspunsul lor. Aceste diferențe au apărut dintr-o prăpastie adâncă între generații.

Deși acest lucru n-a fost menționat până acum, păgânii și creștinii care au săvârșit violențele din anii 380 și începutul anilor 390, funcționarii imperiali însărcinați cu controlul lor, precum și împăratul care era pe tron în acel moment erau aproape în totalitate oameni tineri și de vârstă medie. Majoritatea aparțineau generației născute după moartea primului împărat creștin, Constantin, erau în contrast, uneori semnificativ, cu cele ale elitelor păgâne și creștine născute în anii 310 și în prima parte a anilor 320. Acești războinici religioși păgâni și creștini mai tineri se născuseră într-o lume în care creștinismul era clar în ascensiune. Ei i-au anticipat forța distrugătoare și de transformare, iar, pe măsură ce se maturizau, ajungeau să înțeleagă din ce în ce mai mult că noua ordine religioasă care se înălța amenința însăși existența cultelor romane tradiționale. Oameni precum Rufin și Olympos au perceput conflictul dintre un creștinism în ascensiune și religia tradițională ca pe bătălia definitorie a secolului al IV-lea și s-au luptat din greu să promoveze interesele comunității religioase cu care se identificau.

Cei mai în vârstă nu vedeau lumea în acest fel. În general, ei nu împărtășeau nici interesul tinerilor de a crea identități religioase delimitate precis, nici înclinația lor spre confruntări religioase violente. Distrugerile templelor și provocările creștinilor din anii 380 și începutul anilor 390 i-au consternat pe acești vârstnici, dar, spre deosebire de unii tineri cu statut social și economic similar, nu s-au opus violent acestor acte. Dimpotrivă, au reacționat ca și cum nu și-ar fi putut închipui o lume în care practicile religioase tradiționale să nu-și aibă locul, și aveau motive întemeiate să gândească astfel. Această generație se născuse în timpul perioadei de persecuție a creștinilor sau imediat după aceea, într-o lume în care vechii zei domneau de mii de ani. Acești oameni au crescut în mediul funcțional politic și prosper economic creat în urma stabilizării Imperiului Roman din secolul al III-lea de către tetrarhie.